

ANDRZEJ SZNAJDER, *Budownictwo kościołów w diecezji częstochowskiej w latach 1945–1989*, Katowice, IPN, 2016, 376 s.

Ograniczenia w budownictwie sakralnym były jednym z najważniejszych środków nacisku w zakresie polityki wyznaniowej, które władze Polski Ludowej stosowały wobec Kościoła katolickiego. Mimo znaczenia tej problematyki na jej temat nie powstała jeszcze całościowa monografia. Dysponujemy jedynie opracowaniami dotyczącymi wybranych okresów w relacjach państwa i Kościoła¹. Istnieją też nieliczne monografie, w których wspomnianą tematykę przedstawiono w odniesieniu do poszczególnych diecezji – żadnej z nich nie można jednak uznać za wyczerpujące studium². Do tego miana może za to aspirować niedawno wydana książka Andrzeja Sznajdera *Budownictwo kościołów w diecezji częstochowskiej w latach 1945–1989*³.

¹ Do najważniejszych publikacji należą: A. Dudek, *Lawirowanie. Ekipa Gierka wobec Kościoła katolickiego (1971–1978)*, „Więź” 1997 nr 7, s. 125–152; idem, *Problem budownictwa sakralnego w stosunkach państwa z Kościołem rzymskokatolickim w Polsce w latach 1957–1970*, „Dzieje Najnowsze” 1995, nr 1, s. 31–46; R. Gryz, *Pozwolić czy nie? Władze PRL wobec budownictwa katolickich obiektów sakralnych w latach 1971–1980*, Kielce 2007; idem, *Construction of Sacred Buildings and its Law Regulations in Communist Poland [w:] Persecution of Churches in the Communist Countries in Central and Eastern Europe. Anthology of the International Conference Bratislava September 30 – October 2, 2009*, red. M. Fiamová, P. Jakubčín, Bratislava 2010, s. 192–204; idem, *Proces zmian przepisów prawnych w dziedzinie budownictwa sakralnego u schyłku PRL (1980–1989) [w:] „Lux lucet in tenebris”. Księga pamiątkowa z okazji nadania prof. Bernardowi Kozirógowi doktoratu honoris causa*, t. 1, Podkowa Leśna 2010, s. 443–456; G. Jasiak, *Władze państwowe wobec budownictwa sakralnego i tworzenia nowych parafii w mieście Radomiu i w powiecie radomskim w latach 1945–1975*, „Studia Sandomierskie. Teologia – Filozofia – Historia” 2015, t. 23, s. 124–139. Zob. również R. Gryz, *Między liberalizacją a dezintegracją. Stosunki państwo–Kościół w latach siedemdziesiątych [w:] Stosunki państwo–Kościół w Polsce w latach 1944–2010*, red. R. Łatka, Kraków 2012, s. 73–92.

² Warto wspomnieć przede wszystkim o następujących: A. Boniecki, *Budowa kościołów w diecezji przemyskiej*, Paryż b.d.w.; W. Skworec, *Budownictwo kościołów w diecezji katowickiej w latach 1945–1989*, Katowice 1996; A. Szypuła, *Historia nowych kościołów w diecezji przemyskiej 1966–1993*, t. 1–4, Rzeszów 1997–1998; B. Stanaszek, *Diecezja sandomierska w powojennej rzeczywistości politycznej 1945–1967*, t. 1: *Problematyka personalno-organizacyjna*, Sandomierz 2006. Dysponujemy również studiami dotyczącymi poszczególnych parafii, zob. np. J. Gorzelany, *Gdy nadszedł czas budowy Arki. Dzieje budowy kościoła w Nowej Hucie*, Paryż 1988; J. Gierula, *Dzieje parafii Matki Boskiej Królowej Polski w Nowej Hucie-Bieńczykach 1952–2002*, Kraków 2002; N. Karsznia, *Powstanie parafii i budowa kościoła Matki Boskiej Częstochowskiej w Nowej Hucie*, Kraków, 2003; *Czas świadków. Z historii zmagania o powstanie parafii i kościoła św. Wojciecha w Częstochowie*, red. S. Jasionek, Częstochowa 2005.

³ A. Sznajder, *Budownictwo kościołów w diecezji częstochowskiej w latach 1945–1989*, Katowice 2016. Pierwszym opracowaniem poświęconym budownictwu sakralnemu w diecezji częstochowskiej była edycja źródłowa

Recenzowana publikacja składa się ze wstępu, pięciu rozdziałów ułożonych problemowo-chronologicznie oraz zakończenia, w którym autor przedstawił interesujące wnioski. Swoje ustalenia oparł na szerokiej kwerendzie źródłowej w archiwach kościelnych i państwowych. Najważniejszym były zbiory Archiwum Kurii Metropolitalnej w Częstochowie, które Andrzej Sznajder skonfrontował z dokumentacją znajdującą się w Archiwum Akt Nowych, Archiwum Państwowym w Katowicach oraz w katowickim oddziale Instytutu Pamięci Narodowej. Dotarł również do poszczególnych archiwów parafialnych, ale we wstępie sam przyznaje, że nie przyniosło to zadowalających rezultatów (nie zachowały się materiały dotyczące budownictwa sakralnego). Autor skorzystał także z Archiwum Konferencji Episkopatu Polski, ale nie zdołał tam odnaleźć szerszej dokumentacji na interesujący go temat – oprócz pojedynczych zestawień statystycznych z lat osiemdziesiątych.

W rozdziale pierwszym, o charakterze wprowadzającym, Sznajder przedstawił historię i sposób funkcjonowania diecezji częstochowskiej – od jej erygowania w 1925 r. aż do końca istnienia PRL. Jest to istotne ze względu na kontekst lokalny, specyfikę diecezji oraz czynniki socjologiczne i demograficzne. Autor trafnie napisał o roli Częstochowy: „Powojenną historię tego miasta cechuje dążenie władz do nadania mu charakteru ponadlokalnego ośrodka administracyjnego i gospodarczego przy jednoczesnym spychaniu na margines jego roli jako centralnego ośrodka życia religijnego w Polsce. Częstochowa w okresie PRL jest przykładem bardzo dynamicznego rozwoju podporządkowanego względem ideologicznym²⁴.”

W drugim rozdziale Sznajder omówił uwarunkowania polityczne oraz prawno-administracyjne związane z budownictwem sakralnym w latach 1945–1989. Wpisał je w szeroki kontekst polityki władz Polski Ludowej wobec Kościoła katolickiego. Poza tym przedstawił stosunek do wskazanej problematyki instancji wojewódzkich, Urzędu ds. Wyznań i aparatu represji, a także wymagania, które stawiali komuniści przy wydawaniu pozwoleń na wznoszenie świątyń oraz innych obiektów sakralnych. Autor trafnie zauważył, że budownictwo kościelne było jednym z najważniejszych zagadnień w relacjach państwa i Kościoła. W swoich wspomnieniach Kazimierz Kąkol, minister – kierownik Urzędu ds. Wyznań, wskazał, że władze usiłowały w ten sposób wpływać na polskich biskupów: „liczba zezwoleń na budowę kościołów zależała od cenzurki, jaką wystawiali funkcjonariusze biskupowi lub proboszczowi. Niesprawiający kłopotów mogli liczyć na bardziej przychylnie traktowanie²⁵.” Sznajder słusznie wskazał, że istotny przełom, jeśli chodzi o podejście władz do budownictwa sakralnego, nastąpił w latach 1980–1981⁶ –

„Postanowiono załatwić odmownie...”. *Budownictwo sakralne w diecezji częstochowskiej (1957–1989)*. Wybór dokumentów, oprac. A. Sznajder, W.P. Wlazlak, Katowice–Częstochowa–Rzeszów 2008.

⁴ A. Sznajder, *Budownictwo kościołów...*, s. 41. Polegało to m.in. na zwalczaniu ruchu pątniczego. Na ten temat zob. szerzej D. Thiret, *Marks czy Maryja? Komuniści i Jasna Góra w apogeum stalinizmu (1950–1956)*, Warszawa 2002; *Częstochowa. Dzieje miasta i klasztoru jasnogórskiego*, t. 4, red. K. Kersten, Częstochowa 2007; *Ruch pielgrzymkowy na Jasną Górę 1945–1989. Wybór dokumentów*, Warszawa 2009; R. Reczek, *Pielgrzymowanie w PRL na przykładzie pieszych pielgrzymek Duszpasterstwa Rolników Diecezji Gorzowskiej do Częstochowy w latach 1984–1989*, Poznań 2016.

⁵ K. Kąkol, *Spowiedź „pogromcy” Kościoła*, Olsztyn 1994, s. 25.

⁶ Władze PRL zaczęły wtedy wręcz masowo wydawać pozwolenia na budowę nowych kościołów, chcąc w ten sposób pozyskać przychylność lub choćby neutralność Kościoła w okresie walki z powstałą w sierpniu 1980 r.

o czym świadczy treść Zarządzenia nr 47 Prezesa Rady Ministrów z 24 listopada 1981 r. w sprawie planowania i realizacji inwestycji sakralnych i kościelnych. Umożliwiło ono dynamiczny rozwój budownictwa sakralnego, którego nie ograniczyło nawet wprowadzenie stanu wojennego.

Wydaje się, że dwa pierwsze rozdziały, tak naprawdę wprowadzające w główną tematykę, można było nieco bardziej zsyntetyzować lub stworzyć z nich jeden, nieco dłuższy, w którym zostałyby omówione wszystkie uwarunkowania społeczno-polityczne związane z budownictwem sakralnym.

W rozdziale trzecim autor opisał podejście władz wojewódzkich do planów budownictwa sakralnego przedstawianych przez rządców diecezji częstochowskiej. Zgodnie z kryterium chronologicznym podzielił go na dwie części: lata 1945–1956 oraz 1957–1989. Cezura czasowa wiąże się z ustanowieniem rocznych planów budownictwa 1957 r. W pierwszej fazie wzniesiono 25 kościołów⁷, ale jak trafnie zauważył Sznajder, dość szybko skończył się okres względnej przychylności władz, które w 1949 r. rozpoczęły ofensywę antykościelną⁸. Jednym z jej istotnych elementów było zwalczanie budownictwa sakralnego. Zgodnie z dyrektywami opracowanymi w UdsW jego pracownicy wspólnie z administracją terenową oraz bezpieczeńką mieli „hamować szeroko rozwijany przez kler ruch zmierzający do powiększenia liczby kościołów i nie dopuszczać do erygowania nowych parafii, mocno stając na stanowisku, że po wojnie liczba ludności nie wzrosła, sieć zaś obiektów kościelnych nie została uszczuplona”⁹. Odwilż październikowa w 1956 r. przyniosła krótkotrwałą normalizację relacji państwa i Kościoła, ale nie stała się przełomem, jeśli chodzi o budownictwo sakralne¹⁰. W tym zakresie władze nie zamierzały iść na ustępstwa, odwołując decyzje w sprawie wniosków dotyczących nowych świątyń. Sznajder udowadnia, że diecezja częstochowska nie była pod tym względem wyjątkiem. W kolejnych latach rządów Władysława Gomułki maksymalnie ograniczono wydawanie pozwoleń na wznoszenie obiektów sakralnych. Urzędy ds. wyznań niemal zawsze odnosiły się do takich inicjatyw negatywnie bądź w ogóle nie reagowały na pisma poszczególnych kurii w tym zakresie. W diecezji częstochowskiej w latach 1958–1970 zgodę na budowę obiektów sakralnych wydano jedynie w pięciu przypadkach¹¹. Zmiana na szczytach władzy pod koniec 1970 r., wbrew licznym zapewnieniom o chęci znormalizowania stosunków z Kościołem, nie zmieniła w większym stopniu polityki wobec budownictwa

„Solidarnością”. Nie oznacza to jednak, że nie próbowano przy użyciu rozmaitych metod przeciwdziałać budowie katolickich świątyń (zob. szerzej R. Łatka, *Polityka władz PRL wobec Kościoła katolickiego w województwie krakowskim w latach 1980–1989*, Kraków 2016, s. 107–116).

⁷ Prawie identyczny bilans, jeśli chodzi o kościoły zbudowane w latach 1945–1956, zanotowano w diecezji katowickiej (zob. szerzej W. Skworc, *Budownictwo kościołów...*, s. 71–73).

⁸ A. Dziurok, *Priorytety polityki wyznaniowej władz Polski „ludowej” w okresie stalinowskim* [w:] *Priorytety polityki wyznaniowej władz Polski „ludowej”*, red. R. Łatka, „Glaukopis” 2016, nr 33, s. 230–232.

⁹ R. Gryz, *Pozwolić czy nie?...*, s. 39.

¹⁰ Na ten temat zob. szerzej A. Dudek, *Krótkotrwała normalizacja w stosunkach Kościół–państwo (1956–1957)* [w:] *Polska 1944–1989. Studia i materiały*, t. 1, Warszawa 1995, s. 185–199; R. Gryz, *Odwilż dla Kościoła na przykładzie Kościołów lokalnych* [w:] *Kościół i prymas Stefan Wyszyński 1956–1966*, red. A. Dziurok, W.J. Wysocki, Katowice–Kraków 2008, s. 23–46.

¹¹ A. Sznajder, *Budownictwo kościołów...*, s. 125.

sakralnego. Ograniczono się do drobnych ustępstw i pojedynczych pozwoleń szczególnie tam, gdzie dochodziło do konfliktów z ludnością. Mimo wszystko oznaczało to dużą zmianę w stosunku do poprzedniej dekady, gdyż w latach 1970–1980 zezwolono w sumie na budowę 28 kościołów i kaplic¹². Autor wskazał, że w latach siedemdziesiątych inaczej odpowiadano również na wnioski kościelne – nie ignorowano ich i zrezygnowano z aroganckiego tonu¹³. Podobnie jak w innych regionach kraju do przełomu doszło w 1981 r. W diecezji częstochowskiej w 1988 r. budowano 61 kościołów i kaplic¹⁴.

Rozdział czwarty dotyczy sposobów ograniczania inicjatyw oddolnych. Autor opisał działania prewencyjne administracji państwowej i aparatu represji oraz czynności administracyjne – podejmowane w fazie realizacji legalnych inwestycji. Rozdział piąty odnosi się do nielegalnego budownictwa sakralnego i składa z trzech podrozdziałów, w których Sznajder zaprezentował przyczyny i skalę zjawiska, metody zwalczania samowoli budowlanej oraz *case studies* incydentów w Brudzowicach i Rękoszowicach. Najważniejsze ustalenia w tej części książki dotyczą poczynań władz jeszcze przed rozpoczęciem budowy danego kościoła. Główną rolę odgrywał w tym zakresie aparat represji, który miał kontrolować wszelkie inicjatywy budowlane podejmowane przez biskupa i duchowieństwo i pozyskiwać o nich informacje. Zostały również przedstawione sposoby neutralizowania oddolnych inicjatyw wiernych, którzy domagali się zezwolenia na wzniesienie świątyni. Nacisk ludności przynosił efekt dopiero wtedy, gdy istniała groźba silnego konfliktu społecznego. Samo wydanie zgody nie gwarantowało jednak, że kościół w danym miejscu powstanie. Jak trafnie wskazał autor: „Utrudnianie, wręcz obstrukcja ze strony różnych organów władzy towarzyszyły także kolejnym etapom realizacji. Począwszy od decyzji o lokalizacji budowy, poprzez zatwierdzenie planów koncepcyjnych i technicznych, aż po nabywanie materiałów budowlanych i korzystanie z usług wyspecjalizowanych przedsiębiorstw państwowych”¹⁵. Ostatnia część książki zawiera rozważania na temat nielegalnego wznoszenia świątyni w diecezji częstochowskiej – trudno określić skalę tego zjawiska. Wynika to z faktu, że władze nie prowadziły dokładnej ewidencji. Do największych napięć wokół budowy kościołów dochodziło w latach sześćdziesiątych i na początku siedemdziesiątych. Do najbardziej spektakularnych należały konflikty w Zbroszy Dużej i Ciścu koło Żywca¹⁶. Autor udowadnia, że gwałtowne konflikty zdarzały się również w diecezji częstochowskiej. Przedstawia je na przykładzie Brudzowic i Rękoszowic¹⁷. Ten pierwszy jest o tyle istotny, że władze zdecydowały się całkowicie zlikwidować obiekt wzniesiony w ich przekonaniu nielegalnie – w innych przypadkach decyzji o rozbiórce nie egzekwowano¹⁸.

¹² *Ibidem*, s. 169. W wyczeniu na stronie 169 autor błędnie podsumował liczbę pozwoleń na budowę kościołów i kaplic w latach 1971–1981 – wydano ich odpowiednio 23 i 13, co daje w sumie 36 świątyni, a nie 35.

¹³ *Ibidem*, s. 127.

¹⁴ *Ibidem*, s. 181.

¹⁵ *Ibidem*, s. 249. Takie utrudnienia stosowano również w latach osiemdziesiątych (R. Łatka, *Polityka władz PRL...*, s. 110–116).

¹⁶ Na ten temat zob. szerzej W. Grochola, *Moc Zbroszy Dużej*, „Karta” 2009, nr 60, s. 100–125; A. Tyc-Waniczek, *Cudowne 24 godziny. Historia budowy kościoła w Ciścu*, Ciściec 2009.

¹⁷ A. Sznajder, *Budownictwo kościołów...*, s. 282–301.

¹⁸ *Ibidem*, s. 301.

Opracowanie Andrzeja Sznajdera, mimo niewielkich mankamentów (dotyczących braku syntetyzacji dwóch pierwszych rozdziałów), można uznać za wzorcowe jako opis problematyki budownictwa sakralnego w ramach diecezji. Autor dotarł właściwie do wszystkich najważniejszych źródeł nie tylko proveniencji państwowej, lecz także kościelnej, oraz wykorzystał całą dostępną literaturę przedmiotu. Konstrukcja książki jest klarowna i logiczna, a problemowe ułożenie rozdziałów wydaje się optymalne. Andrzej Sznajder udzielił odpowiedzi na pytania badawcze postawione we wstępie – przede wszystkim wskazał, jak Kościół katolicki w diecezji częstochowskiej poradził sobie z potrzebą wzniesienia nowych świątyń w totalitarnym państwie komunistycznym, które na wszelkie sposoby usiłowało ograniczyć życie religijne swoich obywateli. Określił również wiele nowych pól badawczych, które należy rozpoznać – najistotniejsza kwestia to losy aktywnych budowniczych kościołów (zarówno duchownych, jak i świeckich): „Pogłębienia domagają się na pewno dwa – można rzec – bieguny zagadnienia. Pierwszy to proces podejmowania decyzji odnośnie do poszczególnych kościołów przez aparat państwowy. [...] Ów drugi biegun to historie budowy poszczególnych kościołów, zwłaszcza przeszkody natury biurokratycznej, które musieli pokonywać księża budowniczy, oraz udział wiernych w samej budowie. Obecnie bowiem często zapomina się, że zaangażowanie wiernych nie mogło się ograniczyć do składania samych datków na budowę kościoła. Konieczny był ich osobisty udział zarówno w organizowaniu zaopatrzenia w materiały budowlane, jak i wprost na placu budowy”¹⁹.

Mam nadzieję, że książka Andrzeja Sznajdera będzie inspiracją dla innych badaczy regionalnych, aby podjęli problematykę budownictwa sakralnego w innych diecezjach. Temat jest niewątpliwie ważny i zasługuje na opracowanie mimo związanych z nim rozmaitych trudności metodologicznych.

Rafał Łatka

RAFAŁ ŁATKA – historyk i politolog, doktor nauk społecznych z zakresu nauk o polityce (specjalność historia najnowsza Polski), pracownik Biura Badań Historycznych IPN, koordynator Centralnego Projektu Badawczego IPN: „Władze komunistyczne wobec Kościołów i związków wyznaniowych w Polsce 1944–1989”. Autor wielu publikacji naukowych i popularnych, w tym publikacji książkowych: *Polityka władz PRL wobec Kościoła katolickiego w województwie krakowskim w latach 1980–1989*, Kraków 2016 (praca wyróżniona w konkursie na najlepszy debiut historyczny roku im. Władysława Pobóg-Malinowskiego); *Komuniści i Kościół w Polsce „ludowej” w perspektywie centralnej i krakowskiej* (2016); *Pielgrzymki Jana Pawła II do Krakowa w oczach SB. Wybór dokumentów* (2012), redaktor tomów studiów: *Obchody Millenium na uchodźstwie w 50. rocznicę* (2016; wspólnie z Janem Żarynem); *Polskie wizje i oceny komunizmu po 1939 r.* (2015; wspólnie z Bogdanem Szlachetą); *Stosunki państwo–Kościół w Polsce w latach 1944–2010. Studia i materiały* (2013); *Realizm polityczny* (2013). Sekretarz redakcji „Pamięci i Sprawiedliwości”. Członek redakcji pism „Glaukopis” i „Myśl.PL”.

¹⁹ *Ibidem*, s. 306–307.